

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԸ 20-ՐԻ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԴԵՐԵՆԻԿ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Այս յօդաձևը նվիրած է իրանահայոց (ինչպես նաև հայաշխարհի) ամենափոքուն թեմի՝ Ատրպատականի հայության 100-ամեայ հեռաւորութեան պատմական անցքերին, որոնք ընդգրկում են շրջանի հայկական գաւառների սոցիալ- տնտեսական, կրթական եւ մշակութային ընդհանրական իրավիճակը:

Այստեղ կարելի է նաև հայկական գաւառներից հայ ազգաբնակչութեան տեղաշարժի եւ գաղթի պատճառ – հետեւանքային հանգամանքները:

Բանալի բառեր – Ատրպատական, տեղաշարժ, հայկական գաւառ, գաղթ:

Ատրպատականի գրեթէ բոլոր հայկական գաւառները մինչեւ 1828-1830 թթ. կառավարել են «Ղատաւորներով», որոնց ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ փոխարինել են «Սարփարաստները» (*կառավարիչ-վերահսկիչ, իբր որպէս պաշտպան՝ քրիստոնեաների իրաւունքների, դրանք, սակայն, իրականում կեղեքող-հարստահարողներ են եղել, յափկապէս երբ այդ պաշտօնը 1870-ականներից յետոյ, հայերից անցել է թուրքերի ձեռքը: Կեղեքիչ թուրք «Սարփարաստներին» հայերը (հորաքանչիւր տուն) վճարում էին տարեկան որոշ տուրք, որպէս ռոճիկ, որով անշուշտ չէին բաւարարում նրանք եւ փոխանակ ուրիշ հարստահարիչներից պաշտպանէին ժողովրդին, իրենք էլ միւս կողմից էին կեղեքում, ամենահասարակ առիթները պատրասկելով:*

«...Դեռ այդ չէ բոլորը, գիւղապէր բէգ-աղաների ճնշումները եւ կեղեքումները գալիս են աւելի ցաւոյ կերպարանք տալու պատկերին,- վկայաբերում է Եր. Ֆրանգեանը եւ շարունակում,- դրանք տարուներ են, որ ամենասնիւղճ կերպով ծծում են ժողովրդի արիւնը: Խեղճ երկրագործը աշխատում, տրքում է, չարչարում գրեթէ ամբողջ օրը, արիւն-քրտինք թափում եւ իր հալալ աշխատանքի ամենաչնչին բաժինն է միայն իրան մնում, մնացածը լցւում է աղայի ամբարը: Յորենից, գարուց, բամբակից եւ այլն սրանում են աղաները ընդհանրապէս բերքի 1/2-ը: Բացի այդ կայ գլխահարկ, անասունների հարկ:

Ահա, այսքան ծանրաբեռնւած են խեղճ գիւղացիները բազմապիսի հարկերով»¹:

Իսկ նման հարկերից ու կեղեքումներից զերծ մնալու միակ ելքը կրօնա-

¹ Ֆրանգեան Եր., «Ատրպատական», Թբիլիսի, 1905, էջ 48:

փոխ դառնալն էր, որի առթիւ գոյութիւն ունէր թագաւորական հրամանագիր, որի համաձայն. «մուսուլմանութիւն ընդունած հայերը մէկ կողմից ազատուած են հարկերից եւ միւս կողմից էլ վաստակուած են իրենց նախորդների ողջ ժառանգութիւնը»²:

Ծանրացուցիչ մէկ այլ վկայութիւն հայ գիւղացիութեան մասին. «.... Չեմ սխալուիր, եթէ ըսեմ, թէ Արոպատականի ամենախեղճ հայութիւնը՝ Խոյինն էր: Ափ մը ժողովուրդ, ցրած հոծ թրքութեան մէջ, հազիւ հազ կրցեր էին իրենց գոյութիւնը պահել: Ամբողջովին ենթարկած փրորող փարրի ազդեցութեան, անոնք իրենց զգեստներով, նիստ ու կացով գրեթէ ծոված էին պարսկական թուրքերուն:

Դեռ աւելին. հող միայն կը հանդիպէինք նման անուններու, ինչպէս են, օրինակ, Դարվերդի, Խուրավերդի, Իսավերդի, Շահվերդի, Իսաղուլի... Չէ, պարսկներու կամ թուրքերու անուններ չէին ասոնք, այլ իսկական հայ քրիստոնէաներու»³:

Նախորդող դարերում (17-18-րդ մինչեւ 19-րդ դարի սկիզբը) Խոյ գաւառում, որպէս Արտազ գաւառի մի մաս, բազմաթիւ են եղել հայաշատ գիւղերը, որոնցում դեռեւս 20-րդ դարի սկզբին, թէւ խարխուլ, բայց նշմարել են յուշարձանների, եկեղեցիների մնացորդներ: Քեօհնաւա եւ Դիզա գիւղերը, օրինակ, դեռ մինչ այդ թաւականները պահպանել են նման մասունքները: Ժողովրդական աւանդութեան համաձայն, նոյն Դիզա գիւղից մի փոքր հեռաւորութեամբ կանգուն է մնացել հայկական եկեղեցուց երկու պատ, իսկ դիմացի բլուրի վրայ երեւելի է եղել մի մատուռ, որն ըստ նոյն աւանդաբանութեան՝ եղել է Վարդան զօրավարի գերեզմանը՝ աճիւնի հանգչելու վայրը: Եւ հէնց այդ մատուռի տակով էլ ծանր, դանդաղ հոսել է տղմուտը՝ Ղուկաս Զայր... Նման յուշարձաններ են եղել նաեւ Խոյ քաղաքի բերդից դուրս՝ հայկական թաղում, որոնց արձանագրութիւններից պարզւել է, որ 1000-ամեայ հայկական եկեղեցիներ են եղել դրանք: Նոյնպիսի եկեղեցի է եղել Մահլազան կոչուող գիւղում:

«Ի՞նչ են եղել ուրեմն հայերը,- հարցնում է Ե. Ֆրանգեանը եւ շարունակութեան մէջ պատասխանում,- յայտնի է, որ նրանք գաղթել են ուրիշ երկրներ: Չհաշւած մանր աննշան գաղթականութիւնները, եղել է երկու նշանաւոր գաղթականութիւն: Մէկը՝ 1805 թ.-ին, երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, պարսկա-

² Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի եւ դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 35, սերիա 1, թղթ. 12:

³ Մալխաս, Ապրումներ, էջ 246:

հայերի մեծ գաղթականութեան միջոցին, ռուս-պարսկական պայքերազմի ժամանակ, 1828 թ., դրանից յետոյ համարեա այլեւս չեն գաղթել, միայն մասամբ կոտորուել եւ ծուլել են տեղական փարքերի մէջ...»⁴:

Այս առնչութեամբ պարսիկ փորձագէտ Բ. Խան Մոհամմադին Ատրպատականից հայութեան գաղթի կարեւորագոյն ազդակ է համարել 1828 թ. ռուս-պարսկական Թուրքմենշայի պայմանագիրը, որի 14-րդ յօդաձի համաձայն իրանահայերը պարտաւորեցին գաղթել Ռուսաստան: Այդպիսով, նոյն թականին Ատրպատականի 45 հազար հայեր ռուս գնդապետ Լազարովի վերահսկողութեամբ Թաւրիզից, Խոյից, Ուրմիայից, Մակից եւ Սալմաստից գաղթեցին դէպի Ռուսաստան⁵: *«Այս շրջանների հայաթափումով,- շարունակում է պարսիկ փորձագէտը,- պարկան եկեղեցիները եւս խամրեցին եւ հետզհետեւ ւաւերակների վերածեցին, քանզի խոշոր տոկոսով հողաշէն էին եւ չէին կարող երկար դիմանալ կլիմայական անբարենպաստ պայմաններին, ինչպէս նաեւ տեղ-տեղ մարդկային գործօնի արդիւնք՝ աւերում - կողոպուտներին»⁶:*

Եւ այսպէս 20-րդ դարի սկզբի տեւալներով Խոյ գաւառի հայկական գիւղերում ապրել է շուրջ 260 տուն՝ 1300 բնակիչներով, սփռած՝ Խոյ քաղաքում եւ Սէյդաւար, Մահլազան, Դիզա, Նորաւ, Վառ, Փեռա գիւղերում: Բացի Սէյդաւարից հայերը մնացած բոլոր գիւղերում խառը գոյակցութեամբ ապրել են թուրքերի հետ: Սակայն 1918թ. թուրքական բանակի ներխուժումից հետո Խոյի շրջանի հայերը բնաջնջեցին, եւ աննշան թուով հայեր ցրեցին-գաղթեցին այլ շրջաններ...

Ուրմիայ⁷ հայկական գաւառը 20-րդ դարի սկզբում հոծ ազգաբնակչութիւն է ունեցել՝ շուրջ 6000 շունչ (1000 տուն), որոնք բնակած են եղել Ուրմիոյ քաղաքում եւ Նազլուշայ կոչող գաւառակի 25 գիւղերում (750 տուն), ինչպէսեւ՝ Բարանդուզ գաւառակի 11 գիւղերում (25 տուն): Բուն Ուրմիայում բնակել են շուրջ 50-60 տուն հայեր, մեծամասամբ՝ զանազան առեւտրական տների ներկայացուցիչներ եւ արհեստաւորներ:

Ինչպէս Ատրպատականի արեւելեան շրջաններում, նահանգի արեւ-

⁴ **Ֆրանգեան Երւ.**, նշւ. աշխ., էջ 51:

⁵ **Խան Մոհամմադի Բ.**, Ուրմիայի հայոց պատմական եկեղեցիների ճարտարապետութեան վերլուծութիւն, «Փէյման» հանդէս, էջ 194, 195:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 195:

⁷ Ուրմիայի հայկական գաւառը, ըստ Թովմա Մեծփեցու տեղեկութեան, հիմնովին տուժել է 1425 թականի Իսկենդերի վայրագութիւնների հետեանքով, որը, գրաւելով քաղաքը, կոտորել է բնակիչներին՝ բացի մանուկներից եւ աղքիկներից, իսկ քաղաքի բնակչութեան կէսից աւելին, ըստ պատմիչի վկայութեան՝ եղել են հայեր (**Թովմա Մեծփեցի**, էջ 85):

մըտեան շրջանի կենտրոն Ուրմիայում եւս ազգային-հասարակական եւ կրթական կեանքը զարգացել է 1900-ական թականներից, հայ ազատագրական շարժումներին զուգընթաց:

«Ուրմիան նախկինում չի ունեցել հայկական դպրոց, հայ երեխաները սովորել են պարսկական դպրոցներում, իսկ դասերից յետոյ մասնակցել են քաղաքի եկեղեցու երկու դասարաններում, օրական մէկ ժամ տեւող հայոց լեզվի դասերին»⁸:

Ուրմիոյ քաղաքից յետոյ, առաջին կազմակերպած գիւղերն են եղել՝ Ռահւան, Գեարդաբադը եւ Նախջեւանթափէն, յատկապէս Սահմանադրական շարժման տարիներին (1908-12), երբ ձեւաւորել է նաեւ հայ-ասորական գործակցութիւնը, որն հետագային՝ 1918 թականին գործնականացել է՝ ինքնապաշտպանական կոիւնքի եւ ներխուժող թուրքական զօրամասերի դէմ մղւած հերոսական գոյամարտի օրերին:

Հայերը ապրել են հոծ թուվ թէ՛ դաշտային եւ թէ՛ լեռնային շրջաններում, մինչեւ 1828-29 թականները: Ինչպէս Ատրպատականի արեւելեան շրջաններում, արեւմտեանում եւս կայք հաստատած հայութեան բազմաթիւ յուշարձաններ կանգուն են մնացել 1900-ական թերին, եկեղեցիների, գերեզմանաքարերի տեսքով:

Թէէւ Ուրմիայի հարթավայրերում այգեգործութեան ու խաղողի ստաբիլացումը ապահովելու բերքը՝ բամբակ, խոշաբ, բրինձ, ծխախոտ, մինչեւ իսկ արտահանում էր արտասահման՝ Ռուսաստան եւ Թուրքիա, բայցեւայնպէս. *«Ազգաբնակչութիւնը էլի տնտեսապէս աննախանձելի վիճակի մէջ է: Ժողովուրդը խեղճացած է գլխաւորապէս հարկերից եւ անարդար կեղեքումներից: Ուրմիի բոլոր գիւղերն էլ «աղալոյ» են: Գիւղերի մեծագոյն մասը հարուստ աղաբէզերի եւ հոգեւորականների սեփականութիւնն է: Հարկերի նշանակումը կախած է իւրաքանչիւրի քմահաճոյքից: Այսպէս է գրեթէ ամբողջ Ատրպատականում: Հարկեր են դրւած բոլոր կենսական առարկաների եւ պիտոյքների վրայ եւ այդ է, որ ծոռւմ է խեղճ Ռայաթի շլինքը»¹⁰:*

Եւ այսպէս, Ատրպատականի միւս գաւառների նման, Ուրմիայի գաւառի հայերն էլ, կեանքի անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար, բռնել են պանդխտութեան ուղին, թէւ ամէլի քիչ քանակով, քան Սալմաստի հայերը: Պանդխտավայրերն էլ նոյնպէս՝ Կովկասն ու Ռուսաստանի

⁸ Փահլեւանեան Հ. Լ., նշւ. աշխ., էջ 203:

⁹ Աղաների տիրոյթ:

¹⁰ Ֆրանգեան Երւ., նշւ. աշխ., էջ 88:

խորքերն են եղել...

Մարաղան հին Մարաստանի քաղաքներից է, եւ իր անունն էլ թերեւս մարական ծագում ունի: Պատմականօրէն շատ անելի հին քաղաք է համարում, քան Թաւրիզը: «Թաթարական տիրապետութեան ժամանակ այն եղել է մայրաքաղաք, միեւնոյն ժամանակ կարեւոր քրիստոնէական կենտրոն. այսպէղ կար ասորի քրիստոնեաների հոծ բազմութիւն, եւ այսպէղ էր նստում նրանց կաթողիկոսը, 1293-1294 թականին, երբ մեր Հելթում թագաւորը գնում էր Թաթարստան՝ Ղազան խանի մօտ, անցաւ Մարաղայով. նոյն ժամանակ թաթարները ասորիների դէմ թշնամացել եւ նրանց կաթողիկոսին բանտարկել էին. Հելթումը բարեխօսեց խանի առաջ, կաթողիկոսին ազատեց եւ քրիստոնեաների վիճակը թերեւացրեց: 1316 թականին Յովհաննէս ԻԲ պապի կողմից Արքայական քարոզչութեան ուղարկելով՝ Բարթողիմէոս Բոլոնիացի լաւին եպիսկոպոսը նստեց Մարաղայում, ուր հիմնեց վանք եւ հաւաքեց բազմաթիւ հայ աշակերտներ: Այսպէս՝ կազմեց Մարաղայի հայ-կաթողիկ համայնքը: Պարսկական իշխանութեան ժամանակ Մարաղան հետզհետէ ընկաւ եւ հասաւ այն երկրորդական աստիճանին, որի մէջ գտնուում է այժմ (1920-ական թթ.)»¹¹:

20-րդ դարի սկզբին, որպէս հայաշատ կենտրոն, Մարաղան անելի քան 100 տուն (600 շունջ) ազգաբնակչութիւն է ունեցել:

Մարաղայում եւս կրթական կեանքը թափ է ստացել 1890-ական թականներին, Թաւրիզի ազգային մարմինների ջանքերի շնորհիւ: Եւ այսպէս. «Մարաղայի դպրոցը հիմնուել է 1899 թ.: Այն ունէր երկու բաժանմունք՝ արական եւ իգական: Աղբիւրների վկայութեամբ, դեռեւս 1876 թ. քաղաքի մի շարք շէնքերի մեծ սենեակները վերածուել էին դասարանների, որտեղ ուսուցանուում էր հայերէն»¹²:

Յատկապէս ճիգ է թափուել Մարաղայի եւ մանաւանդ նրա շրջակայ Սուլդուզի թուրքախօս հայութեան համար հիմնելու դպրոցներ: Դրամական մեծ նպաստներ են յատկացրել այդ գործին մի շարք պարսկահայեր: Սրանց մէջ յատուկ յիշատակութեան է արժանի Բաքի ժամանակի նաւթարդիւնաբերողներից թաւրիզեցի մեծահարուստ Ստեփան Տէր-Օհանեանը, որ մնայուն նպաստ էր յատկացրել Սուլդուզի հայոց դպրոցին:

Ղարաղաղը, երբեմնի այս հայաշատ գաւառը, շատ քիչ է ուսումնասիրած:

¹¹ Աճառեան Հր., Կեանքիս յուշերից, հրատ. Թեհրան, 2007թ., էջ 519:

¹² Փահլեւանեան Հ. Լ., նշւ. աշխ., էջ 203:

Մեր պատմության մէջ յիշում է Փայտակարան նահանգ անունով:

Երեւանում լոյս տեսած Գ. Երեմեանի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի» աշխատութիւնում նշւած են Ղարադաղի մասին հետեւեալ յիշատակութիւնները.- «Պարսպարունիք գաւառ, Վասպուրականի 26-րդ գաւառը՝ 5550 քառ. կիլոմէտր փարածութեամբ, ընդգրկում է այժմեան Ղարադաղը:

Դրունք Հայոց, Լեռնանցք այժմեան Ղարադաղի լեռներում, որոնք Սյրարքոնի մօտ կոչւում են Հայկական լեռներ: Այսպէղ այժմեան Ահարից հիւսիս գտնուող լեռնանցքը, որը տանում է Երասխի հովիտը, կոչւում է Դրունք Հայոց: Այդ լեռնանցքը ուշ շրջանում (ԺԳ դար) ապրող պարսից աշխարհագէտ Զաքարիա Ղազուինին կոչում է «Արմենիան անցք»:

«Ղարադաղը փարածում է Արաքսի աջ ափին, Սիւնեաց նահանգի դիմաց: Հայկական լեռների շղթան ձգւում է արեւմուտքից արեւելք, այն բաժանում է Մեղրիի լեռներից մի խոր կիրճով, որի միջով հոսում է Արաքս գետը:

«Ղարադաղի պարմական գաւառում 20-րդ դարասկզբին ապրել են աւելի քան 7000 հայ, 5 գաւառակների (Քէյհան, Դզմար, Մեշափար, Մնջուան եւ Հասանով) 29 գիւղերում: Այդ գիւղերից երեքը ազգապատկան էին, գնւած Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցի դրամագլխով, որով եւ նրանց փարեկան հասոյթը յատկացւում էր այդ դպրոցի ծախսերին: Թումանեան մեծ բարեգործ գերդաստանն էլ (քնիկ Ղարադաղցի), ունէին հինգ գիւղեր եւ օժանդակում էին այդ գիւղերի դպրոցներին ու եկեղեցիներին»¹³:

1890-ական թւերից բացւել էին առաջին դպրոցները Ղարադաղի գիւղերում: 1895-96 թթ. Աղաղանում ուսուցիչ է եղել խմբապետ Քեռու եղբայրը՝ Բագրատ Գաւաթեանը (յետոյ՝ քահանայ Տ. Արշակ): Ապա՝ 1896 թ. եւ յետոյ 1898 թ.-ից մինչեւ 1900-ը, Աղաղան գիւղում ուսուցիչ է եղել մեծանուն Եփրեմը, ցանելով առաջին յեղափոխական սերմերը Ղարադաղում: Ղարադաղի գիւղերում (Օղան, Գերմնաւ) կրթական գործ են կատարել գալիքում հրատարակուող «Աղաղան» (յետոյ՝ «Ղարադաղ») թերթի հիմնադիր-հրատարակիչները, յանձինս՝ Վաղինակ Սարգսեանի (խմբագիր), Յովսէփ Խան Յովսէփեանի, Խաչատուր Գրիգորեանի եւ Ալ. Գրիգորեանի...

Իսկ պարսկական սահմանադրական շարժման ընթացքում տեղի ունեցած կռիւներին մասնակցել են Ղարադաղցի բազմաթիւ մարտիկներ, որպէս Քեռու զինակիցներ:

¹³ Պողոսեան Տ., «Րաֆֆի» տարեգիրք, էջ 415, հեղ.՝ Ն. Մամեան, տե՛ս նաեւ նոյն աշխ. 1970-ի Վ. Միրզայեանի «Ատրպատականի Ղարադաղ գաւառը», էջ 335:

Հետագային, սակայն, 1918 թ., օսմանական բանակի Ատրպատական ներխուժման ժամանակ, Դզմարի շրջանի մի քանի հայկական գիւղեր սրածեւով, Ղարադաղի հայութիւնը գաղթել է Թաւրիզ եւ այլուր...

Ղարադաղի գաւառի հայութիւնը գլխաւորաբար զբաղւել է երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստները ընդհանրապէս զարգացած չեն եղել: Հողի արդիւնքը բաւարարութիւն չի տւել անհրաժեշտ կարիքներին, յատկապէս երբ հայ գիւղացին եղել է որպէս թուրք բեգերի եւ աղաների ռայեան, որ արդիւնքի նշանաւոր բաժինը պարտաւորաձ պէտք է տար գիւղատէր թուրքերին: Եւ այսպէս՝ ղարադաղցին էլ է ձեռք առել պանդխտութեան ցուպը՝ դէպի Շուշի եւ Կովկասի միւս քաղաքներ, մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար:

Արդաբիլում (*Արդաիւի, կամ Էրդեբիլ*)¹⁴ հայերը բնակութիւն են հաստատւել 4-րդ դարից: 19-րդ դարի վերջերին ունէր 10-20, 20-րդ դարի սկզբներին՝ 30-35 տուն հայ բնակիչ, որոնց հիմնական մասը 1850-60-ական թթ. Թաւրիզից եւ մասամբ Մուժամբար գիւղից գաղթածներ էին:

Արդաբիլը համարւել է Ատրպատականի կարեւորագոյն քաղաքներից մէկը, որը գտնուում է պատմական Հայաստանի հարաւարեւելեան սահմանամերձ գօտում, Արաքս գետի ստորոտի հոսանքի աջափնեայ Կարասու վտակի ակունքներից մէկի վրայ, Սէլյան կամ Սիլյան լեռան արեւմտ. ստորոտին, հարթավայրում: Արդաբիլը ջրառատ, ծառաստաններով հարուստ, երբեմնի շէն ու վաճառաշահ քաղաք է եղել: Հետագայում բնակչութիւնը նազել է, եւ 19-րդ դարի սկզբին ունեցել է ընդամենը 1500 տուն՝ մեծ մասը պարսիկներ, մասամբ հայեր եւ այլազգիներ:

Հայերը Արդաբիլում ունեցել են եկեղեցի, 2 վարժարան, որից մէկը ծխական, եւ սրան կից՝ գրատուն: Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է առետուրը: Ունեցել է նաեւ հին նշանաւոր կառոյցների աներակներ:

Արդաբիլի հայութիւնը Ջուլֆայի երկաթուղագծի շինութիւնից յետոյ (երկաթուղագիծը կառուցեցին ռուսները 1916 թ., միացնելով ռուսական սահմանի Ջուլֆա աւանը Թաւրիզին, 147 կմ) աստիճանաբար դատարկւեց հայութիւնից¹⁵:

Արդաբիլ քաղաքի հայերը գաղթել են Թաւրիզից: Դեռեւս ԺԹ դարի սկզբներին քաղաքում յիշատակում են սակաւաթիւ թուով հայ վաճառականներ,

¹⁴ Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915 թ., հատոր 1:

¹⁵ «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հատոր 1, էջ 409:

որոնք չունէին եկեղեցի: 1850 թ. –ից յետոյ հայերի թիւը քառապատկում է, եւ յատուկ դիրքի եւ տիտղոսի է արժանանում պրն Խաչատուր Շահբազեանցը, ազնիւ եւ մարդասէր բնաւորութեամբ այս հայը, որի առաջարկով 1878 թ. Կառուցեց քաղաքիս գեղեցիկ եւ աղիւսաշէն եկեղեցին: Ունէին նաեւ մի ուսումնարան, թատերական սրահ եւ գրադարան – ընթերցարան¹⁶:

СИТУАЦИЯ АРМЯНСКИХ ПРОВИНЦИЙ АТРПАТАКАНА И ПЕРЕМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В НАЧАЛЕ 20-ГО ВЕКА

ДЕРЕНИК МЕЛИКЯН

Эта статья посвящена историческим событиям столетней давности в древнейшей епархии иранских армян (как и армянского мира) Атрпатакан, которые охватывают общую социально-экономическую, образовательную и культурную ситуацию армянских провинций региона.

Здесь важное значение придается причинно-следственным обстоятельствам перемещения и эмиграции армянского населения из армянских провинций.

Ключевые слова – Атрпатакан, перемещение, армянская провинция, эмиграция.

THE SITUATION OF THE ARMENIAN PROVINCES OF ATRPATAKAN & THE DISPLACEMENT OF ITS POPULATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

DERENIK MELIKYAN

This article considers the historical events of over one hundred years ago in the Armenian community of Atrpatakan, the oldest Armenian diocese in Iran. It encompasses as well the general socio-economic, educational and cultural situation in the Armenian provinces of the region.

Melikyan has given importance to the study of the cause and effect circumstances for the displacement and emigration of the Armenian population from the Armenian provinces of Atrpatakan.

Keywords – Atrpatakan, shift, Armenian province, migration.

¹⁶ Վարդան ծայր. Վարդապետ Դեմիրճեան, Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, Բ հատոր, էջ 53: (Տե՛ս նաեւ «Արարատ» ամսագիր, ԼԱ տարի, էջ 503, 504, «Մշակ», Ը տարի, էջ 128, Էփրիկեան, էջ 338):